

Ferran Archilés Cardona, ed.

La regió de l'Exposició

La societat valenciana de 1909

VALENCIA — Palacio Municipal

LA REGIÓ DE L'EXPOSICIÓ

LA SOCIETAT VALENCIANA DE 1909

Ferran Archilés Cardona, ed.

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Dels textos: Els autors, 2011

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2011

Coordinació editorial: Josep Cerdà (MuVIM) i Maite Simon (PUV)

Maquetació: Inmaculada Mesa

Correcció: Elvira Iñigo

Coberta:

Il·lustració: Palau Municipal de l'Exposició Regional Valenciana de 1909 (targeta postal)

Disseny: Celso Hernández de la Figuera

ISBN: 978-84-370-8024-6

Realización ePub: produccioneditorial.com

INTRODUCCIÓ

Per a Romà de la Calle

En complir-se l'any 2009, el centenari de la celebració de l'Exposició Regional, diverses institucions públiques i privades de la societat valenciana van valorar l'oportunitat d'organitzar algunes activitats en commemoració de la data. S'ha de destacar, en primer lloc, la tasca de l'Ajuntament que, pel volum de les activitats i els recursos esmerçats, es pot dir que ha capitanejat el centenari, amb una exposició a l'antiga Fàbrica de Tabacs (un edifici entre la reforma i la demolició) i l'edició de diversos llibres commemoratius. Es tracta de treballs luxosos, llibres de gran format farcits d'il·lustracions, per bé que amb un interès prou més limitat pel que fa a les aportacions al coneixement.^{[1](#)} Aquesta funció ha correspost als treballs col·lectius -acompanyats també d'importantes exposicions en els dos darrers casos- promoguts per la Cambra de Comerç, l'Ateneu Mercantil i la Universitat de València.^{[2](#)}

És en el mateix esperit d'aquestes darreres contribucions en el que s'emmarca la celebració els dies 14 i 15 d'octubre del 2009 de les jornades «La regió i l'Exposició: la societat valenciana del 1909», organitzades pel Museu Valencià de la Il·lustració i la Modernitat (MuVIM) a proposta de Romà de la Calle, i sota la direcció acadèmica de Ferran Archilés. Aquelles jornades es van plantejar no tant com una anàlisi de l'Exposició mateixa (tasca que creguérem que les activitats en marxa estaven ja cobrint a bastament) com de la societat valenciana del 1909, i més en general del primer terç del segle XX. És a causa de l'enorme interès de les

ponències presentades que naix la decisió d'editar aquest volum que recull la participació de gairebé tots els autors que participaren en les jornades.

Tot plegat, i aquest volum mateix no és aliè al nou context, cal afirmar que la commemoració de l'any 2009 ha despertat l'interés per una justa i necessària reconsideració del lloc i el valor que l'Exposició tingué per a la València del moment i per al futur. Fet i fet, cal destacar la publicació de dos treballs, de naturalesa ben diferent, que en els anys precedents van obrir foc per a la reconsideració del lloc que corresponia a l'Exposició. En primer lloc, el treball de Fernando Vegas López-Manzanares, que plantejava una rigorosa anàlisi de l'abast real de les construccions que conformaren l'Exposició.³ En segon lloc, l'assaig *València i Barcelona* de Josep Vicent Boira, que plantejava, al si d'una reflexió més àmplia sobre l'arc mediterrani, una nova valoració del significat que per a la societat (i l'economia) valenciana tingué l'Exposició.⁴

En realitat, aquesta no és la primera vegada que l'Exposició ha estat commemorada. L'any 1959, l'Ateneu Mercantil va commemorar-ne ja els cinquanta anys, amb un abast destacable pel que fa al ressò en la premsa de la ciutat de València del moment, quan encara alguns testimonis estaven vius. Resultat d'aquells esforç fou l'edició d'un exemplar especial, profusament il·lustrat del *Boletín Informativo y Cultural Ateneo Mercantil*, dedicat monogràament als cinquanta anys de l'Exposició, amb una extensa nòmina de col·laboradors, que incloïa des de les autoritats civils i religioses del moment fins a figures del món intel·lectual –Joan Fuster, Xavier Casp o Eduard López Chavarri, tot passant per Simon Cano, Vicent Ventura o Sabino Alonso. L'Ateneu es trobava aleshores sota la presidència de Joaquín Maldonado –la qual cosa en part

explica la nòmina tan diversa del treball commemoratiu-, un altre patrici valencià d'alçada no menor que Tomás Trenor. Era una València que feia tot just dos anys que havia patit els efectes de la *riuà* i l'Ateneu, a través del seu director, tractava de reflexionar des del desatés present de la ciutat. Per això Maldonado insistia, sobretot, en el sentit d'unitat que Tomás Trenor havia sabut infondre, deia, a la societat valenciana del moment. «Y puesto que la Providencia nos ha señalado con la advertencia de la riada, la obra común que debe realizar Valencia, si no quiere desertar del importante puesto que le corresponde, unámonos todos para obtener dicho logro y nos haremos dignos de tal ejemplo» eren les paraules de Maldonado, formalment molt correctes però que entre línies prenien un sentit precís.⁵ D'aquesta manera, l'Ateneu situava la commemoració en el marc d'un nou repte per a la societat civil valenciana. Podríem dir que quan més s'exaltava l'Exposició, més clar seria el contrast amb la València del 1959.

Aquest exemple del cinquantenari ens serveix per a recordar que, certament, tota commemoració forma part de manera inevitable, d'una o altra «política de la memòria», o de polítiques rivals de la memòria, quan s'escau (que sol ser quasi sempre). La «memòria» en una societat donada (allò que s'entén, amb més o menys precisió, per «memòria col·lectiva») no és, o no ho és una manera simple, un intent d'abocar-se al passat amb voluntat de coneixement. No cal ni dir que qualsevol commemoració, i així les de l'Exposició Regional del 1909, pot acomplir també aquesta funció. Però una commemoració respon sempre als interessos, necessitats o expectatives del present.⁶

És per això que no sembla exagerat afirmar que la imatge que s'ha volgut traçar des d'algunes de les institucions

públiques, i especialment des de l'Ajuntament de València, de la commemoració del centenari de l'Exposició està veritablement molt marcada pel presentisme. No crec que poden interpretar-se d'una altra manera les paraules preliminars de l'alcaldeessa Rita Barberá al llibre que fa, d'alguna manera, de catàleg dels actes i exposicions:

Cuando D. Tomás Trénor -en aquel entonces recién nombrado Presidente del Ateneo Mercantil de Valencia- consiguió la aprobación unánime de su propuesta para organizar una Exposición Regional que exaltara la capacidad de iniciativa, creación y dinamismo de la economía valenciana, comenzaba una nueva y apasionante etapa que, cien años después, nos sitúa por méritos propios en la vanguardia y la modernidad que caracteriza este siglo XXI.⁷

Evidentment, aquesta mena de lectura *historicista* estableix una connexió directa, necessària entre el passat i el present, entre 1909 i la València del 2009. Des d'un punt de vista estrictament històric això no és possible, ja que els qui van dissenyar i desenvolupar l'Exposició no ho van fer pensant en cent anys després ni podien fer-ho. Però, aquesta vinculació entre el present i el passat sí que ens diu molt sobre la voluntat d'interpretació i d'*apropiació* mitjançant la commemoració, dels esdeveniments de 1909. No sembla casualitat que l'acte al qual, fins ara, s'hi ha donat més ressonància haja estat una massiva interpretació de l'Himne Regional al passeig de l'Albereda.⁸ És molt dubtós que aquell himne fóra escrit amb voluntat d'esdevenir un himne més enllà de l'acte per al qual havia estat sol·licitat, i encara més que fóra pensat com un himne que mai havia de tenir un sentit polític -malgrat que l'autor de la lletra almenys, Maximilià Thous, era, o prompte ho seria, un valencianista convençut. Calgué esperar una conjuntura distinta, la dictadura de Primo de Rivera, perquè es convertira en un himne «oficial», i encara els seus avatars pel segle XX serien molt diversos. No pretenc

negar el fet que, amb el temps, esdevingué, a la ciutat de València, un himne amb un cert grau de popularitat. Però, és igualment cert que de no haver estat per la manera com la Transició va anar, la seua conversió en tòtem (i tabú) de la identitat valenciana no s'hauria produït de la mateixa manera. Res de tot això, però, te a veure amb 1909. El fet que, un segle després, l'himne constitueca una de les peces principals, si no la principal, de la «commemoració» és, òbviament, sobre el que cal pensar. L'autor del llibre-catàleg esmentat, Francisco Pérez Puche, en descriure l'himne (i la primera interpretació en públic) diu, a propòsit del primer vers, que

era una definición inequívoca, característica: era todo un modelo de relación con la nación española de la región que estaba poniendo en marcha la Gran Exposición. Valencia y su Reino, entendían España así; y eso le diferenciaba de otras concepciones, ya presentes en la vida política, particularistas, egoístas o incluso nacionalistas.⁹

Efectivament, té raó Pérez Puche quan assenyala que l'himne, com en realitat tota l'Exposició, plantejaven una relació ben concreta entre la regió i la nació. El que l'autor oblida és que això es feia, també, en el marc d'un nacionalisme: l'espanyol. Perquè l'Exposició Regional de 1909 va tenir lloc en un període molt concret de l'evolució de la societat valenciana i espanyola. Fou al si del marc de la Restauració borbònica que va tenir lloc el procés de construcció identitària més poderós de la contemporaneïtat. Va ser el moment en què es van redefinir el nacionalisme espanyol i la identitat nacional espanyola, i la construcció –i «invenció»– de les regions i identitats regionals hi va jugar un paper decisiu. D'altra banda, com a la resta de l'Europa veïna. En el cas valencià, podríem dir que entre 1879 (data de la fundació de Lo Rat Penat) i precisament 1909, és quan té lloc la construcció dels

imaginariis de la identitat regional valenciana moderna.¹⁰ Aquesta és, en definitiva, una de les funcions més importants, si no la més important de l'Exposició. En la meua opinió és precisament aquesta funció d'invenció d'una identitat «regional» el que fa que, cent anys després, siga commemorada i *apropiada* per la dreta valenciana.

Certament, l'Exposició Regional ha tingut mala premsa en la tradició del valencianisme polític de postguerra, i en gran mesura en el món intel·lectual i acadèmic des d'aleshores. Així, tot i que Joan Fuster amb motiu del cinquanta aniversari hi va dedicar alguns textos en què la seua valoració de l'Exposició era prou matisada –fins i tot al *Nosaltres* podem trobar una lectura un tant ambivalent–, el que n'ha quedat és la seua crítica més àcida. I no tant a l'Exposició en si, com al que representava: una burgesia carrinclona i una societat endarrerida. L'«agrariisme» ha estat el mot de la denúncia que ha fet més fortuna. A hores d'ara sabem que la societat valenciana de 1909 no podia caracteritzar-se d'una manera tan esquemàtica. L'Exposició regional va ser, així mateix, més complexa: ni era l'expressió de l'agrariisme –sense anar més lluny perquè els expositors comercials i industrials n'eren la majoria–, ni va ser l'aparador d'una «burgesia» tronada. O, en tot cas, no més tronada que qualsevol altra. En fi, l'Exposició era l'expressió –com el mateix Fuster va assenyalar en algun moment– d'una economia puixant i d'una ciutat que buscava canvis i creixement. Sense que resulte paradoxal, això era possible en el marc «regional», ja que aquest ha estat el vehicle de la «modernització» de la societat valenciana als segles XIX i XX –d'una certa «modernització», contradictòria i insuficient de vegades, potser, però no menys eficaç d'altres. Que no haja estat –ni siga– el model que el nacionalisme valencià, o que l'autor

d'aquestes ratlles, desitjara, no ens ha de portar a equívocs. D'altra banda, si convé no menystenir aquesta lectura corregida és també pel fet que en cas contrari queda obert com a flanc que pot ser interpretat (completament al marge dels debats acadèmics o correccions de les interpretacions fusterianes) i apropiat per la dreta. És el que ha passat amb l'èmfasi reiterat en la «modernitat» que acompanyaria l'Exposició i la societat valenciana, explotat per les autoritats locals com a tòtem d'un discurs autocelebratori i que fa una lectura molt limitada del que cal entendre per modernitat i, no cal ni dir-ho, de les seues contradiccions.

En tot cas, l'Exposició de 1909 va ser una fita important de la València de la Restauració i d'un país contradictori i fragmentat que, almenys per una vegada, es va mostrar com un tot. Que això haja estat flor d'un dia o una flor pansida és una altra història, i no té sentit culpar-ne l'Exposició. Certament, si la dreta local intenta mostrar-se com a hereva directa d'aquesta Exposició i *apropiar-se'n* de la legitimitat que comporta, tampoc no s'ha de creure que aquesta és l'única lectura possible. Les commemoracions poden servir, o haurien de poder servir, per a la disputa i la discussió, i no només per a fabricar consensos. Qui fabrica i monopolitza un consens al voltant de la identitat (valenciana), prou sap què fa i per a què.

L'Exposició Regional va ser un esdeveniment important en l'evolució col·lectiva de la identitat valenciana contemporània. No va marcar cap necessitat històrica, cap herència indefugible, ni podia estar -aleshores com ara- al marge de la crítica i la contradicció. La seua commemoració (o la de l'himne) com a font de totes les virtuts és una operació d'abast molt concret. Seria un error

tant caure en aquestes xarxes com, a l'inrevés, convertir-la en una expressió col·lectiva mancada i minimitzar-la.

Aquest volum recull treballs sobre la societat i la identitat valenciana del primer terç del segle XX que pretenen oferir lectures renovades i sobre alguns aspectes fins ara poc o mal treballats. La intenció no és altra que contribuir a donar més densitat al nostre coneixement de la realitat valenciana que va quallar el 1909 en la peculiar imatge-mirall-espectacle de l'Exposició. No em resta sinó agrair a tots els autors la seua col·laboració en aquest volum, i la seua participació en les jornades que l'han originat. Així mateix, he d'agraciar al MuVIM i especialment a Vicent Flor que fera possible el desenvolupament de les jornades i l'edició d'aquest llibre. Una edició que sense l'habitual professionalitat de Publicacions de la Universitat de València seria impossible.

FERRAN ARCHILÉS CARDONA
Universitat de València

¹ Els treballs més representatius són la crònica periodística que signa F. Pérez Puche: *Valencia 1909. La Exposición Regional Valenciana*, València, Ajuntament de València, 2009, així com l'obra-catàleg, amb un important volum d'il·lustracions, de R. Solaz: *La Exposición regional valenciana de 1909*, València, Ajuntament de València, 2009. Té un gran interès documental la reedició facsímil de la revista oficial de l'Exposició, *Valencia y su exposición*, aplegada en un volum.

- [2](#) Vegeu els diversos treballs recollits en *El Ateneo Mercantil y la Exposición Valenciana de 1909. El espectáculo de la modernidad o la modernidad como espectáculo*, València, Ateneu Mercantil, 2009; *Economía, empresa y sociedad. La exposición regional valenciana de 1909*, València, Cambra de Comerç, 2009. Tot i que no directament dedicat a l'Exposició Regional, cal destacar el treball dedicat a la família clau en l'organització de l'esdeveniment, comissariat per Justo Serna i Anacleto Pons: *Trenor. L'Exposició d'una gran família burgesa*, València, Universitat de València, 2009, que inclou a més importants estudis.
- [3](#) F. Vegas López-Manzanares: *La arquitectura de la Exposición Regional Valenciana de 1909 y de la Exposición Nacional de 1910*, València, Ediciones Generales de la Construcción, 2003.
- [4](#) J. V. Boira: *València i Barcelona: Retorn al futur. L'Exposició regional de 1909*, València, Edicions 3 i 4, 2006.
- [5](#) Cf. «La Exposición fruto de la unidad», signat per «El Presidente del Ateneo Mercantil», *Boletín Informativo y Cultural Ateneo Mercantil*, València, maig de 1959, s/p.
- [6](#) Reprenem les reflexions plantejades a F. Archilés: «Memòria de 1909: commemoracions i identitat (regional) valenciana», *Saó*, 339 (2009), pp. 19-21.
- [7](#) F. Pérez Puche: *Valencia 1909...*, *op. cit.*, p. VI.
- [8](#) «Para ofrendar nuevas glorias a España», *Levante-EMV*, 22 de maig de 2009.
- [9](#) F. Pérez Puche, *op. cit.*, p. 42. A més, el mateix Pérez Puche ha participat en l'edició per part de l'Ajuntament d'una carpeta monogràficament dedicada a l'himne. (No deixa de tenir gràcia la gradació «egoístas» i el que encara és pitjor, «nacionalistas».)
- [10](#) Vegeu F. Archilés: «Entre la regió i la nació. Nació i narració en la identitat valenciana contemporània», en T. Carnero, F. Archilés (eds.): *Europa, España, País Valencià. Nacionalisme i democràcia: passat i futur*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007, pp. 143-186.

SOBRE LA NACIÓ DELS VALENCIANS I ELS SEUS *RELATS*

Ferran Archilés Cardona
Universitat de València

Plantejar que la història importa a l'hora de reflexionar sobre la construcció de les identitats col·lectives, i especialment les territorials, és, probablement, una afirmació que pocs discutirien. Però, per ser més precisos, allò que realment importa, i sobretot quan s'argumenta en els termes de les identitats nacionals, són els *relats* – elaborats per historiadors o no – sobre la història i la seua connexió amb una o altra definició de què és la nació que actua com a referent. Pocs dubtes caben, doncs, que en el cas valencià els relats sobre la història importen, i molt.

L'objectiu d'aquest treball és plantejar una proposta de diàleg –que l'autor voldria plantejar als especialistes en altres marcs temporals de la història valenciana– sobre l'elaboració dels relats sobre la identitat valenciana a l'època contemporània. En primer lloc, partirem de l'obra de Joan Fuster, ja que fou ell qui en va establir l'elaboració contemporània més influent, en considerar la dels valencians com una identitat de caire nacional –al si d'una identitat nacional catalana, específicament. Però, en realitat el seu relat –tot i que no en la seua traducció política– té arrels més profundes, que cal situar en el segle XIX, en el marc identitari establert per la Renaixença valenciana. La meua intenció serà doble: d'una banda, discutir l'elaboració en l'obra de Fuster del relat de la identitat valenciana com a anomalia. No és objectiu

primordial del present tre ball proposar una discussió dels plantejaments de la tradició fusteriana per argumentar en el sentit d'una versió alternativa d'una identitat nacional «estrictament» valenciana. En comptes d'això, es tractarà, en segon lloc, d'explorar com es desenvolupà la construcció d'una identitat valenciana, del segle XIII endavant, que no va ser ni nacional ni «protonacional» -la qual cosa, d'altra banda, no és una anomalia valenciana, ja que seria així en qualsevol altre cas, tant en el de Catalunya i Aragó com en el de Castella.

En aquest sentit, tractaré d'aprofundir en el fet que aquesta forma d'identitat no va ser nacional, però a més, tampoc no va ser sempre igual a si mateixa, sense canvis. Això és el que el relat identitari contemporani afirmarà des del segle XIX fins a Fuster. La meua tesi és que tant com continuïtats hi hagué fractures i discontinuïtats, i difícilment una forma estable que puga ser emprada al llarg dels segles com a pedra de toc per a definir-la. A més a més, aquesta funció no va poder correspondre a la llengua. Tampoc la transmissió d'una «memòria col·lectiva» a partir d'una o altra forma de definició de la identitat valenciana no va ser uniforme ni permanent. Serà amb l'aparició en la contemporaneïtat -en l'era de les nacions, i per tant, en un marc nacional espanyol (que Fuster capgirà en el sentit nacional però no com a base d'un relat nacionalista)-, amb l'aparició d'un relat homogeni sobre la identitat, quan es construirà la idea d'una continuïtat sense canvis. Per tant no és des del segle XIII que cal mirar al present sinó a l'inrevés: des dels segles XIX i XX cap endarrere, i esbrinar com es va construir la idea d'aquesta identitat i els seus relats. Amb tot això, no es pretén negar en cap moment que haja existit una identitat col·lectiva valenciana en el passat, però sí que cal discutir com s'ha

traçat la seua trajectòria, les inestabilitats i els components. Al remat, el manteniment d'aquesta identitat hagué de fer front al tall decisiu que suposà la Revolució liberal i la construcció del nou Estat-nació espanyol. És per això que cal afirmar que no hi hagué cap essència ni cap moment originari o «autèntic». Les fractures i redefinicions, tant com les continuïtats, han de formar part de la definició. La «nació», però, no pogué ser el fil conductor.

NOTA: Aquest treball s'inscriu en el projecte HAR2008-06062 del Ministeri de Ciència i Innovació. Vull agrair a Jesús Millán, Josep Ramon Segarra i Carme Garcia Monerris els seus comentaris i suggeriments; ara bé, la responsabilitat de l'ús que n'he fet, és totalment meua.

EL RELAT D'UNA IDENTITAT ANÒMALA: JOAN FUSTER

En el pensament madur del Joan Fuster d'inicis dels anys seixanta –però amb el substrat d'una dècada de reflexions parcials sobre el tema–, el relat sobre la identitat dels valencians podia desplegar-se, així com la seua trajectòria històrica, com el d'una «anomalia» a través del temps: el resultat d'un seguit de desviacions i defectes.¹ Com diria a inicis dels anys setanta, la identitat valenciana era una «singularitat amarga». En definitiva, la identitat valenciana hauria estat la manifestació d'un fracàs el 1962, certament, però amb profundes arrels en el temps. Aquesta perspectiva es mantindria des d'aleshores ja per sempre al llarg de tota l'obra de l'assagista de Sueca, i es pot afirmar que fou la columna vertebral de la seua anàlisi. Però, si el País Valencià era anòmal, això volia dir que devia haver-hi trajectòries «normals» –reeixides, podríem afegir. Si més no, Fuster devia pensar que n'hi havia, que hi podia haver hagut una trajectòria distinta que els valencians no havien

seguit. Però cal adonar-se que això significava apuntar una via d'accés a la pròpia -i vertadera- identitat. Molt probablement aquesta posició pot semblar paradoxal, però és que ho és. Fuster interrogava la identitat dels valencians, una identitat no clara, no assolida amb èxit, des d'una definició precisa d'aquesta que el portava a poder establir i lamentar el contrast entre allò que havia de ser i el que era. Però alhora detectava -en les dècades dels anys cinquanta i seixanta- l'existència d'una identitat valenciana «realment existent», que no era -bé, que era i no era- la identitat «vertadera». Els valencians, doncs, el 1962 -ni en cap moment previ?- no havien arribat a ser, parlant amb propietat, ells mateixos en «plenitud» -una expressió que, com veurem, Fuster emprarà repetidament.

Tot sembla indicar, en definitiva, que Fuster devia pensar que una situació de crisi «identitària», de no ser «ni carn ni peix», com dirà en una formulació que esdevindria cèlebre, era una peculiaritat -una «singularitat»- dels valencians.² L'ambivalència constitutiva, l'ambigüitat, seran fórmules que Fuster emprarà per a definir la identitat dels valencians.³ Una qüestió clau, i mai no resolta per Fuster, és si aquesta ambigüitat és realment «essencial», o només històricament donada; les possibilitats de resoldre-la, de tancar aquesta ambigüitat podrien dependre d'això -en cas contrari, *cap* acció intel·lectual o col·lectiva podia capgirar la situació.

En definitiva, uns i altres, francesos, espanyols o catalans, sabien el que eren, tenien una identitat col·lectiva netament definida, estable, fixada en el temps, «normal». Era d'aquest contrast d'on Fuster extreia el convenciment intel·lectual -però, també, moral-que calia que els valencians aspiraren a resoldre la situació d'indefinició i crisi i obtingueren una resposta clara i decidida al «Què

són -què som- els valencians?», a saber, quina és la seua «entitat de poble». Així ho expressava, precisament, a *Nosaltres els valencians*, l'obra decisiva en aquest sentit. Estem davant d'una pregunta introspectiva sobre la identitat que, en Fuster, es desplegava sobre la base d'una reflexió essencialista com a fonament de la definició de la identitat valenciana, que feia de la llengua el marcador decisiu de la identitat col·lectiva i nacional.

Fuster va construir tota la seua arquitectura teòrica confrontant-se -i enfrontant-se- amb l'herència del debat al si del nacionalisme espanyol derivat del 98, i les seues reinterpretacions posteriors, des d'Ortega i Azaña fins al pensament de la postguerra -ja fóra amb Laín i Calvo Serer, com amb Sánchez-Albornoz i Castro. Fuster quedà així atrapat en un laberint d'essencialismes -que incloïa la resposta del nacionalisme català davant del nacionalisme espanyol-, i en concret d'uns essencialismes de base lingüística.⁴ Per això davant del nacionalisme espanyol de base lingüística, Fuster oposarà un altre nacionalisme lingüístic, i així una altra nació.

Tot i que ha escapat habitualment als analistes de l'obra fusteriana, en realitat, Fuster no només prendrà del discurs del nacionalisme espanyol la imatge inversa en el mirall del nacionalisme lingüístic. En realitat, gairebé tan important com això, és el fet que Fuster va interioritzar la idea de la trajectòria històrica frustrada -i especialment en la modernitat- espanyola construïda a partir de la narrativa apareguda amb les generacions d'intel·lectuals finiseculars -aquells vinculats al món del regeneracionisme i encara de l'anomenada generació del

98.⁵ Aquest relat sobre la identitat (nacional) espanyola com a fracàs i anomalia, va transmetre's al llarg de tot el segle XX, i va prendre un especial relleu en l'obra d'Ortega

y Gasset, amb la qual cosa el seu impacte en el món intel·lectual hispànic esdevindria imparable. Però és que a més –i a través de mecanismes de transmissió d'aquest discurs no sempre evidents però d'enorme força i capacitat de durada– a la segona meitat del segle, aquesta narrativa del fracàs seria assumida també per la renovació historiogràfica que s'estava produint.⁶ És a dir que autors com, per exemple, Manuel Tuñón de Lara –però també, des d'una trajectòria de procedència diferent però convergent en aquest sentit, Pierre Vilar– interpretaven la trajectòria recent espanyola en aquest sentit. No cal ni dir que en els autors d'aquesta generació el trauma de la Guerra Civil va contribuir, i molt –evidentment en un autor com Tuñón que estava a l'exili–, a confirmar la imatge de la trajectòria històrica espanyola com un fracàs, fins al punt que la guerra del 1936 en seria la prova –i el franquisme, la confirmació.⁷ En el nucli de tot això, hi havia una interpretació de la trajectòria socioeconòmica com a fallida, amb l'epicentre en el segle XIX. Per això es combinava, en el llenguatge marxista, el fracàs de la revolució «burguesa», amb el fracàs de la revolució industrial. Aquesta seria la base de la interpretació historiogràfica de l'esquerra i de l'antifranquisme.

Però a més, ací trobarem també Jaume Vicens Vives, la influència de l'obra del qual sobre Joan Fuster és impossible de minimitzar. En la seua obra historiogràfica –i com a llegat perdurable en les generacions de deixebles, de Josep Fontana a Jordi Nadal– la trajectòria econòmica social de l'Espanya contemporània seria vista com la del fracàs de la incorporació a la modernitat, mentre Catalunya actuaria com a eficaç contrapunt –per cert, una perspectiva comparada que estava també present en els treballs de Pierre Vilar i en concret a la seua *Catalunya dins l'Espanya*

moderna. Una interpretació que, d'altra banda, cal recordar-ho, era similar a la que el catalanisme de la fi de segle –i ja des de Valentí Almirall, almenys– havia plantejat respecte de la realitat espanyola –i que, per exemple, Maragall i d'Ors havien recollit.

Es construïa, així, una narrativa de la peculiar via espanyola a la Modernitat, una via entesa en termes d'anomalia i fracàs. Aquest seria el marc interpretatiu en què es mouria per sempre Joan Fuster. Per tant, convindria interpretar la seua visió del fracàs i l'anomalia de la trajectòria valenciana en paral·lel a la de la narrativa sobre la trajectòria espanyola. No cal ni dir que el cas de Catalunya seria l'evident contrapunt, més encara, el contramodel per al cas valencià, exactament igual que ho era per al cas espanyol. La idea d'una «normalitat», o el seu contrari, doncs, s'inseriria plenament en aquest marc interpretatiu.

Certament, hi ha un element important a afegir-hi, ja que per a Joan Fuster, la identitat valenciana entesa en els termes d'una «identitat regional» –i per tant, tal com s'havia construït al llarg dels segles XIX i XX, i havia estat reapropiada, almenys en part, pel franquisme– és *per se* una anomalia. Ho és en tant que actua com una *desviació* respecte a un model normatiu –i cal afegir: *normal*– que es veu frustrat. Aquest seria el de la unitat «nacional» de les terres de parla catalana –com de fet havia argumentat en altres textos d'inicis dels anys seixanta, com ara, *Qüestió de noms*.

En realitat, tot plegat ens mostra l'existència d'un doble mecanisme explicatiu que Fuster anirà desenvolupant, especialment a *Nosaltres els valencians*. D'una banda, la desviació, ja des del segle XIII mateix en cert sentit, des del moment *fundacional*, i netament des del segle XV, d'una

normalitat i plenitud: la de la catalanitat íntegra. Això s'explicava per la que Fuster anomenava «dualitat insoluble» en la configuració poblacional original del regne: majoritàriament catalana però amb un important contingent que no ho era i que actuaria sempre com un cos estrany.⁸ Tot i que Fuster afegia altres elements sobre la naturalesa diversa de les comarques castellanoparlants – com un règim senyorial, diferent al del reialenc-,⁹ era la llengua la que esdevenia el marcador de l'essència de la comunitat. Aquesta dualitat, en definitiva, es convertia en la causa d'una identitat ambivalent i afeblida, respecte de la catalanitat originària i una «plenitud» identitària gairebé sempre en crisi. Fet i fet, Fuster elaborava a partir d'ací un model d'anàlisi sobre els valencians com a poble que s'assembla molt a una mena de «psicologia col·lectiva», com es pot apreciar a la introducció d'*El País Valencià*, però també al *Nosaltres*. Un poble afeblit i indecís en tant que incomplet.

D'altra banda s'hi afegia –i amb l'efecte permanentment agreujat, de manera gairebé acumulativa, de la desviació de l'original al llarg del temps– el fracàs de la trajectòria socioeconòmica als segles XIX i XX que deixava el País Valencià convertit en un territori agrari i no industrialitzat, no modern, a diferència de Catalunya i, en canvi, amb evidents similituds amb la trajectòria espanyola.

En definitiva, per a Fuster la identitat valenciana «realment existent» el 1962 no és sinó una anomalia, una frustració. I cal assenyalar que per a Fuster es tracta sempre de la identitat «nacional» com a referent de fons. La identitat valenciana –la identitat «regional» valenciana– no és sinó una forma frustrada i fracassada d'identitat nacional «catalana».

LA NACIÓ FUSTERIANA: UNA PROPOSTA ETNOSIMBOLISTA?

La identitat valenciana, tant si era definida com a identitat regional des del segle XIX pels discursos regionalistes com pel nacionalisme valencià al segle XX –i de fet, amb elements de continuïtat considerable entre tots dos–, ha estat presentada amb els mateixos trets que serveixen habitualment per a definir les identitats nacionals. Per dir-ho en paraules d'Etienne Balibar, «amb les característiques d'un relat que els atribueix la continuïtat d'un subjecte». Segons aquest autor, els discursos sobre la nació construeixen una il·lusió retrospectiva que consisteix a «creure que les generacions que se succeeixen al llarg dels segles en un territori més o menys estable, amb una denominació més o menys unívoca, es transmeten una substància invariable».¹⁰ Aquest és, també, el supòsit implícit en Joan Fuster a l'hora d'abordar la seua concepció de la identitat valenciana. Triple hereu dels discursos del regionalisme i nacionalisme valencians, del nacionalisme català i del nacionalisme espanyol –que actua com «l'altre» explícit–, difícilment podia no formular aquesta premissa nacionalista bàsica.

Però, des de l'aparició dels plantejaments modernistes i l'establiment de la seua hegemonia en el marc de les interpretacions sobre els fenòmens nacionalistes –amb l'obra d'Ernest Gellner i sobretot la de Benedict Anderson al capdavant–,¹¹ ja no resulta possible referir-se al passat i a la continuïtat en el temps d'unes comunitats d'una manera simple.¹² Com va argumentar Rogers Brubaker, les nacions no han de ser enteses com a comunitats permanents sinó més aviat com a esdeveniments «contingents, conjunturalment canviants»¹³ Potser no cal

recórrer a plantejaments d'un constructivisme *extrem* per a analitzar els processos d'efectiva imaginació de la nació, però al mateix temps resulta decisiu no incórrer en la recerca d'essències –i la seua transmissió en el temps.[14](#)

Fet i fet, cal assenyalar que, probablement, Fuster va tractar en primera instància, i sobretot, de definir més una «etnicitat» que no una «nació» políticament plena i moderna. I això perquè, en Fuster, hi ha una certa separació entre el projecte polític de futur –la nació, els Països catalans–, i la definició bàsica de la comunitat etnocultural: la llengua.

Pot resultar útil en aquest sentit remetre a la distinció que elaborà Anthony D. Smith precisament entre el que seria una ètnia (*ethnie*) com a col·lectiu humà i una *nació*, en el sentit polític estricte.[15](#) Per a donar el pas de l'una a l'altra –un pas que no s'ha de donar necessàriament–[16](#) la primera ha d'incloure un conjunt d'elements, que Smith anomena etnosimbòlics, entre els quals s'han de trobar, almenys, una memòria compartida, un vincle territorial, i un *mite* relatiu als orígens. La presència de llengües, rituals, tradicions i també les pràctiques institucionalitzades que es deriven, en són altres elements fonamentals. En la mesura que Fuster no dubtava de l'existència d'aquests elements –malgrat les dificultats o anomalies en joc–, podríem dir, per tant, que l'argumentació fusteriana estaria descrivint una ètnia –col·locant en primer lloc la llengua– per al cas valencià –i globalment per a tota la comunitat lingüística de llengua catalana. En tot cas, això podria ser la base d'una proposta de definició de la nació (política) posterior. El problema, però, és fins a quin punt aquesta mena de suposada delimitació o «descripció» d'una ètnia *al marge* dels discursos nacionalistes és viable.

En estreta relació amb aquest aspecte, cal assenyalar que és ben habitual trobar molts autors que assenyalen la neta distinció entre la nació, que comptaria amb orígens més o menys remots, i el nacionalisme com a fenomen, que podria atribuir-se inequívocament als segles XVIII o XIX. Fet i fet, el mateix Fuster havia argumentat en diverses ocasions en aquest sentit com a interpretació general no ja del cas valencià i català sinó de qualsevol altre. Per a Anthony Smith, n'hi hauria prou amb distingir la nació «de masses», que es donaria només en la contemporaneïtat, del seu significat anterior. Certament, caben pocs dubtes que el nacionalisme és un fenomen que es dona només des de finals del segle XIX i que no trobarem abans. Aquesta inqüestionable veritat –que, de totes formes, alguns autors matisen introduint la forma d'un hipotètic «protonacionalisme»– no pot, però, resoldre el dilema de l'origen d'una fórmula com és la de *nació*, si es decideix buidar-la del sentit que assoleix contemporàniament.

En realitat, aquesta és una de les crítiques que s'ha llançat sobre els plantejaments de l'anomenada escola etnosimbolista. Si bé Smith i els autors que el segueixen han rebutjat qualsevol plantejament «primordialista» en la definició de les nacions –i han acceptat la modernitat d'aquestes i del nacionalisme– sempre resta el recurs a uns elements previs que estarien actuant com a creadors d'una forma d'identitat col·lectiva que, a la fi, delimitaria un origen «ètnic» de les nacions, segons la fórmula d'Anthony Smith. Serien, a la fi, les «nacions abans del nacionalisme» com en va dir John Armstrong en una fórmula que ha tingut èxit.^{[17](#)}

No és aquest el lloc per a proposar una discussió dels plantejaments etnosimbolistes.^{[18](#)} Però sí que volem assenyalar la dificultat de presentar *qualsevol* element

susceptible *a priori* de definir una identitat col·lectiva –per exemple, la llengua– o una ètnia, al marge de la consciència que en tinga una societat donada. En altres termes, sempre caldrà demostrar que qualsevol element definidor d’una etnicitat –qualsevol element «antropològicament» definible–[19](#) funciona com a constructor d’una identitat col·lectiva si no és definit com a tal. Aquests plantejaments poden semblar molt propers, perquè ho estan, a les teories constructivistes de les nacions i el nacionalisme, i encara apropar-se a plantejaments més «postmoderns». [20](#) Però, en realitat, es tracta d’uns plantejaments que, en gran mesura, estaven ja presents en el que, possiblement, siga el primer treball modern sobre l’estudi dels fenòmens nacionals. Ens referim al treball de Hans Kohn, el qual afirmava ja a la dècada dels anys quaranta del segle xx que:

Some feeling of nationality, it may be said, existed before the birth of modern nationalism –a feeling varying in strength and in frequency from time to time: at some epochs almost completely extinguished, at others more or less clearly discernible. But it was largely unconscious and inarticulate. It did not influence the thought and actions of men in a deep and all pervading way [...] It did not determine their aims or actions permanently or in the long run. It was no purposeful will welding together all the individuals into a unity of emotions, thoughts and actions. Before the age of nationalism, the masses very rarely became conscious of the fact that the same language was spoken over a large territory. [...] The spoken language was accepted as a natural fact. It was in no way regarded as political or cultural factor, still less as an object of political or cultural struggle. [21](#)

Quin sentit tindria, aleshores, afirmar la primacia d’uns elements definidors d’una ètnia si realment no generen cap forma conscient d’acció col·lectiva? D’especial interès per a nosaltres és el cas de la llengua, ja que aquest és l’element central de la definició fusteriana. Fins i tot autors com Miroslav Hroch, que fa notar la importància de la llengua en el període medieval a l’hora de crear «diferències», assenyalen que on passa això, la dimensió de la identitat

està lligada sobretot al marc «polític» o institucional. A més, d'acord amb aquest autor, seria impossible generalitzar -convertir la premissa lingüística en un fonament necessari-, ja que hi hagué un bon grapat de casos europeus en què això no es donà a l'edat mitjana -com ara Irlanda, Noruega, Grècia, Escòcia i Sèrbia- però que, en canvi, van generar més tard un moviment nacionalista.[22](#)

Cal concloure, en definitiva, que en afirmar la possibilitat de definir el grup ètnic -encara que siga diferenciant-lo de la idea política de nació-, Fuster li estava atribuït a aquesta definició un element de cohesió interna o, millor dit, d'*essència* que no pot deixar de tenir un significat d'identitat col·lectiva -que es projectarà en el futur, però sobre una existència *objectiva* ja en el passat. Però això és, precisament, una premissa nacionalista.

LA NACIÓ, LA NARRACIÓ: ELS ORÍGENS DE LA NACIÓ DELS VALENCIANS

Una perspectiva, extremadament fecunda per a l'anàlisi de la construcció de les identitats nacionals, va obrir-se precisament en plantejar-se la centralitat que en aquests processos ocupen els discursos nacionalistes. En comptes de remetre a una fonamentació «objectiva» i/o primordialista del pes -en forma de causalitat o més atenuadament de «precondicions»- del passat, l'estudi del discurs nacionalista es plantejaria com a element central a l'hora d'elaborar el marc fonamental de la «comunitat imaginada». Més específicament, el treball de Homi Bhabha esdevingué central, a inicis de la dècada dels noranta, a l'hora de plantejar la importància de l'elaboració d'una «narració» com a element ordenador de la

temporalitat -de l'eix passat-present- i l'elaboració de «ficcions fundacionals» del discurs identitari de la nació.²³ Com ha dit no fa molt Stefan Berger, recollint els plantejaments de Bhabha i desenvolupantlos de manera explícita per a la historiografia, «nació és narració», tot anunciant un gir important en els estudis sobre els discursos del nacionalisme.²⁴ És a partir d'ací que la construcció d'un *relat* sobre el passat es mostra com un aspecte central, ineludible, en l'elaboració d'un discurs nacionalista. No cal ni dir que en aquest sentit, la tasca dels intel·lectuals -i especialment dels historiadors- és decisiva, ja que en la seua elaboració d'una narrativa unida sobre els orígens, la caracterització essencial i la transmissió en el temps de la *nació*, es converteix en un dels elements més decisius a l'hora d'imaginar la nació. Com ha recordat John Breully, al final del segle XVIII tingué lloc una revolució intel·lectual que va permetre concebre la història com una força unida amb lògica pròpia més que no com una col·lecció d'esdeveniments d'accions passades. Des d'aleshores la història substituiria la religió o la filosofia com a eina per a comprendre la condició humana, en el sentit que la història anà desplaçant la transmissió comunal de memòria com a font d'identitat col·lectiva. Per això, conclou Breully, «Nationalist history is one way of gathering together past, present and future».²⁵ En aquest mateix sentit, doncs, cal situar l'obra de Joan Fuster amb la seua elaboració d'un relat sobre la identitat valenciana entesa com a anomalia i fracàs, que vincula el moment fundacional en el passat amb la contemporaneïtat.

D'altra banda, com Homi Bhabha va fer notar en la seua lectura crítica del treball de Benedict Anderson -i en realitat de la teoria modernista en conjunt-, en l'elaboració de les narratives nacionalistes traspua sempre el desig de

forjar la imatge d'una nació «acabada» o completada, «plena» en podríem dir. Estaríem parlant, per tant, de l'anhel permanent –i permanentment insatisfet, en realitat– d'assolir una nació que fos idèntica a les definicions que el discurs nacionalista proposa. La idea de la «normalitat», i per tant associada la del fracàs, o la insuficiència, serien elements implícits en la concepció de la nació dels discursos nacionalistes.[26](#)

Potser la narrativa fusteriana de la identitat dels valencians no pot ser llegida com l'expressió de la insatisfacció per una nació que s'anhela acabada, però es detecta fracassada? El relat fusterià sobre la identitat valenciana, per tant, es construirà en els termes de la continuïtat d'un subjecte: el poble valencià, a través del temps. Aquesta serà la premissa bàsica tot incloent-hi un moment –la conquesta del segle XIII pel Rei Jaume I– com a «ficció fundacional» –per emprar els termes de Homi Bhabha referits als relats nacionalistes. La definició del «poble» es farà, a més, a partir d'una fonamentació necessàriament essencial: la llengua, que defineix els límits precisos de la comunitat. Si hi ha un relat de continuïtat és perquè les idees de «poble» i «llengua» se superposen, es confonen.

Sembla clar que, per a Fuster, la llengua havia creat –i de manera definitiva– des del segle XIII un àmbit identitari comú amb la resta de l'espai lingüístic. Però la fragmentació política era igualment un «fet» que Fuster constatava i que lamentava. En un important article publicat a *El Correo Catalán*, de gener del 1962, coetani de la redacció del *Nosaltres*, Fuster ho assenyala amb tota cruesa,

Amb tot, Mallorca, les Balears amb el Rosselló, tingueren rei propi a la mort del Conqueridor. Jaume I desmembrava la seva hisenda –el seu

poble-: era una aberració. [...] Els diversos «regnes» tendien a sentir-se efectivament «a part». Catalans tots, els valencians i els mallorquins començaren a arbitrar-se una -anomenem-la així- «consciència diferencial». El particularisme ensenyava la seva orella suïcida.[27](#)

El to, certament explícit, fa pensar que Fuster -que es recolza, com ho fa al *Nosaltres* en un Ramon Muntaner que no podia «veure el problema en els termes precisos, però el pressentia»-, albira una lògica última superior i transcendent que ni el rei veu: la lògica que dicta la unitat del «poble», de les terres de parla catalana. En cas contrari no té sentit que parle d'aberració. El perill d'anacronisme, doncs, és ben real.

En realitat, no deixa de resultar ben interessant que el mateix Fuster tenia fortes prevencions cada cop que utilitzava l'adjectiu nacional referit a la condició dels valencians -cal entendre: en la seua catalanitat «nacional»- i per això preferia acompanyar-lo d'unes cometes que el distanciaren d'una interpretació massa literal. És aquí on prenien sentit la distinció que Fuster implícitament sostenia entre la comunitat etnocultural -aquesta sí, en el passat- i el projecte nacional -en el futur. Però, en Fuster, com en la resta de la tradició que d'ell va derivar, es partia de la suposició que la societat valenciana hauria patit abans del segle XIX un claríssim procés de desnacionalització. La qual cosa, per tant, demanaria l'existència d'una nació -sense cometes- valenciana, prèviament constituïda. Però és possible afirmar històricament una cosa així? En realitat, en això Fuster no feia sinó heretar una argumentació que estava ja present en els discursos previs definidors de la identitat valenciana. És ben característic que Teodor Llorente en la dècada dels anys vuitanta del segle XIX parlara així: «para completar la *desvalencianización* del reino, el idioma de Castilla reemplazó al propio suyo en

todos los actos de la vida oficial». [28](#) Llorente es referia, amargament, a mesures preses després de la Guerra de Successió i amb motiu de la Nova Planta. Per a aquest autor, com per al discurs regionalista, aquell fou un moment decisiu, en la mesura que la fi del període foral i l'inici d'un poder centralista destruïen bona part del que havia caracteritzat la identitat valenciana contemporània. Es tractava d'un discurs sobre la identitat de caire historicista, originat en la historiografia romàntica -on destaca la figura de Vicent Boix- i convertit en peça central del discurs dels homes de la Renaixença, com ara Teodor Llorente, i destinat a perdurar. [29](#) De fet, l'herència d'aquest plantejament seria recollida, a principis del segle XX pel naixent valencianisme polític. Però, aquest li atorgaria a l'argument un perfil que, certament, el discurs regionalista no podia tenir. Per això, Faustí Barberà, el 1902, portarà l'argument dels homes de la Renaixença més enllà -tot interioritzant i mantenint sense gaires canvis el discurs historicista- i es referirà a «l'obra desnacionalitzadora realitzada en Valencia durant dos ó tres sigles» que no seria possible desfer en breu. [30](#) En definitiva, és ací on naix la voluntat del nacionalisme valencià de capgirar la trajectòria històrica. Fuster, tot i que allunyant-se en formes i objectius de la tradició del valencianisme polític de preguerra -i del regionalisme- mantingué aquest fil conductor bàsic. [31](#)

En realitat, Fuster abordava el relat històric a partir de la premissa de l'essencialisme lingüístic. La llengua actuarà així com a quasipersonatge -per dir-ho en els termes de Paul Ricoeur- ordenador de la trama narrativa. Fuster faria sempre de la història, de la reflexió sobre el passat, un punt nodal de la continuada introspecció identitària que és la seua obra. Sovint, s'ha considerat que la visió fusteriana de

la història estava al marge de qualsevol mitificació a la manera clàssica en els discursos nacionalistes –almenys des de l'arrel romàntica d'aquests. Però això, en la meua opinió, potser és menys evident del que sembla. Stefan Berger ha assenyalat que són cinc les maneres principals com el discurs nacionalista elabora una construcció mítica del passat: l'elaboració de mites històrics dels orígens, la mitificació del passat medieval, les mitologies de les èpoques daurades –i la seua contrapartida en les histories de la decadència i el declivi nacional–, les mitologies religioses i aquelles vinculades a les fronteres i el territori.³² En el cas de Joan Fuster sembla clar que les tres primeres tenen un paper absolutament clau. Entre d'altres coses, perquè Fuster les heretarà dels relats identitaris del regionalisme valencià tal com són elaborades des del romanticisme ençà i que també el valencianisme polític acceptà, com hem assenyalat. El fet que Fuster no remetera a un passat infinitament remot per a fixar els orígens dels valencians o que mostrara sàvies prevencions cap a la historiografia d'arrel romàntica, no significa que no estiguera contribuint a l'elaboració d'una interpretació que convertia en mites els mateixos elements. Més evident sembla encara, pel que fa a la imatge de la decadència i la davallada nacional, a partir del segle XV.

Però, a la llum de la moderna producció historiogràfica, cal preguntar-se si no seria millor considerar la naturalesa del tipus d'identitat –col·lectiva– que es va configurar al segle XIII amb la creació del regne de València, com quelcom que responia en exclusiva als criteris d'una monarquia feudal i encara a un territori concebut en termes d'una operació colonial, amb el sentit històric precís que això comporta.³³ Tot i que la llengua pogué ser un marcador d'identitat remarcable –també quan va començar